

Чіп Р. С.

*кандидат психологічних наук, викладач
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

Кормило О. М.

*кандидат психологічних наук, доцент
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

Гончаровська Г. Ф.

*кандидат психологічних наук,
викладач кафедри психології розвитку та консультування
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ

PSYCHOLOGICAL PARTICULARITIES DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY IDENTITY OF TEENS

У статті розкрито теоретичні аспекти феномену ідентичності. Проаналізовано різноманітні підходи вітчизняних і зарубіжних вчених до проблеми становлення ідентичності. Здійснено психологічний аналіз наукових підходів сучасних учених до проблеми становлення особистісної ідентичності у період дорослішання особистості. Зосереджено увагу на психологічних особливостях розвитку особистісної ідентичності у підлітковому віці. Існує спільність у поглядах науковців на природу ідентичності, як одного з центральних особистісних утворень, яке виражає ставлення суб'єкта до дійсності, визначає його життєвий шлях і відіграє важливу роль у соціалізації особистості в період дорослішання. Ідентичність як особистісна складова включає характеристики особистості й особистісного смислу як джерела суб'єктності. Ідентичність розглядається як складна інтегративна характеристика особистості як суб'єкта міжособистісних взаємин. Особистісна ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду і тотожності самому собі. Формування почуття особистої ідентичності є одним із найважливіших новоутворень у підлітковому віці, яка включає: тілесну, сексуальну, професійну, ідеологічну, моральну ідентичність. Поняття «криза ідентичності» визначається як специфічна особливість підліткового віку, а найважливішим завданням розвитку у цей період є формування самототожності, визначення себе як особистості, як індивідуальності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з проведенням поглибленого концептуального аналізу теоретико-методологічних засад та емпіричного дослідження феномену ідентичності, вивченням гендерних особливостей розвитку особистісної ідентичності у контексті сімейної взаємодії, виявленням особливостей впливу психологічних чинників на процес її становлення у період дорослішання особистості.

Ключові слова: ідентичність, особистісна ідентичність, ідентифікація, особистість, підлітковий вік.

The article reveals the theoretical aspects of the phenomenon of the identity. We deal with the psychological analysis of scientific approaches of modern scientists to the problem of becoming a personal identity in the period of maturation. Analyzed various approaches of domestic and foreign scientists to the problem of becoming of the identity. Focused on the psychological peculiarities development of the personal identity in adolescence. Reviewed scientific positions of modern researchers in respect of relationship of the identity with other personality characteristics. There is a commonality in the views of scientists on the nature of identity as one of the central personal formations, which expresses the attitude of the subject to reality, determines his life path and plays an important role in the socialization of the individual during the period of growing up. Identity as a personal component includes the characteristics of the individual and the personal as sources of subjectivity. Personal identity is defined as a person's sense of his own uniqueness, the uniqueness of his life experience and identity to himself. The formation of a sense of personal identity is one of the most important neoplasms in adolescence, which includes: bodily, sexual, professional, ideological, moral identity. The concept of "identity crisis" is defined as a specific feature of adolescence, and the most important task of development during this period is the formation of self-identity, the definition of oneself as a person, as an individuality. Prospects for further research are related to an in-depth conceptual analysis of the theoretical and methodological foundations and an empirical study of the phenomenon of identity, the study of gender characteristics of the development of personal identity in the context of family interaction, the identification of features of the influence of psychological factors on the process of its formation during the period of personality maturation.

Key words: identity, personal identity, identification, personality, adolescence.

Поставлення проблеми. В умовах розвитку сучасного суспільства, яке вимагає оновленого розуміння змістової характеристики цінностей, що визначають майбутній вибір життєвої перспективи,

надзвичайної гостроти набуває проблема пошуку ідентичності. Становлення і розвиток особистості на базі функціонування системи суспільних цінностей дає можливість розглядати досягнення ідентич-

ності як результат відображення в людській свідомості наявних суспільних відносин, які складають основу життєдіяльності людини та її духовного розвитку. Водночас насиченість життя складними непередбачуваними ситуаціями зумовлює необхідність пошуку нових шляхів ефективної реалізації потенційних можливостей особистості, актуалізує потребу у збереженні почуття самоцінності, а відтак потребує ґрунтовного вивчення психологічних аспектів ідентичності як важливого особистісного утворення.

Незважаючи на розробленість багатьох аспектів виокремленого феномену, проблема ідентичності є надзвичайно актуальною у контексті сучасної психологічної науки. Складність наукового пізнання та емпіричного дослідження пов'язана із наявністю широкого спектру різноманітних підходів до визначення понять «ідентичність», «ідентифікація», «особистісна ідентичність», «соціальна ідентичність» тощо. Вочевидь посилення наукового інтересу до проблематики ідентичності пояснюється важливістю і значущістю її ролі в особистісному життєтворенні, самоздійсненні та самореалізації особистості. Водночас безперечною є актуальність дослідження та висвітлення питання розвитку особистісної ідентичності як важливого аспекту становлення особистості у підлітковому віці.

Аналіз попередніх досліджень, дотичних до цієї праці. Проблема ідентичності, яка є важливою психологічною характеристикою особистості, посідає одне із чільних місць у психологічній літературі, неодноразово привертаючи увагу та активізуючи дослідницький інтерес багатьох науковців і практиків. Зокрема вивченню ідентичності присвячували свої праці А. Адлер, Е. Еріксон, К. Левін, Дж. Мід, К. Роджерс, З. Фройд, Е. Фромм, К. Юнг та ін.; на психологічних аспектах змістової характеристики поняття «ідентичність» акцентують увагу інші учені: Н. Антонова, М. Гінзбург, О. Кікінежді, І. Кон, Дж. Марсія, Х. Ремшмідт, Л. Шнейдер, Т. Яблонська. Окремі аспекти феномену ідентичності особистості знаходять відображення у працях сучасних українських науковців у контексті найрізноманітніших психологічних проблем: самовизначення особистості (В. Зливков та ін.), особистісного зростання (І. Булах), саморозвитку (С. Кузікова), самосвідомості (М. Боришевський та ін.), самореалізації (Г. Балл та ін.), творчої активності (В. Моляко та ін.), генези існування особистості (С. Максименко), духовності особистості (М. Савчин), у контексті ціннісно-сміслової сфери (З. Карпенко, Г. Радчук), гендерного виміру особистості (Т. Говорун, О. Кікінежді та ін.), психологічної герменевтики (Н. Чепелєва та ін.), у системі сімейних взаємин (Т. Яблонська).

Аналіз сучасних досліджень засвідчує наявність потреби детального вивчення проблеми розвитку ідентичності у підлітковому віці, коли проявляється активний інтерес до власного внутрішнього світу, змінюється ставлення до самого себе, до оточуючих. Підлітки прагнуть якнайглибше пізнати себе і світ дорослих, в який прагнуть якнайшвидше інтегрува-

тися і стати автономними, незалежними, вільними у прийнятті рішень, намагаються звільнитись від контролюючої і опіки батьків.

Водночас варто зазначити, що недостатньо розробленими і маловивченими є питання особистісної ідентичності у підлітковому віці, її взаємозв'язку з іншими психологічними характеристиками; особливий уваги потребує дослідження психологічних особливостей розвитку особистісної ідентичності у системі сімейних взаємин.

Метою дослідження є здійснення теоретичного огляду та аналізу психологічних досліджень розвитку ідентичності у контексті становлення особистості у підлітковому віці; аналіз наукових концепцій взаємозв'язку ідентичності з іншими важливими особистісними утвореннями.

Виклад основного матеріалу. Проблематика ідентичності особистості та окремих її аспектів ґрунтовно висвітлена у працях зарубіжних і вітчизняних вчених. Аналіз наукових джерел свідчить про наявність різноманітних підходів до проблеми дослідження ідентичності. Зокрема, виокремлюючи поняття ідентичності у контексті концепції психосоціального розвитку, Е. Еріксон [9] визначає його як складне особистісне утворення, багаторівневу структуру якого пояснюється трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивідуальний, особистісний і соціальний. Відповідно, на індивідуальному рівні ідентичність визначається як результат усвідомлення людиною власної часової протяжності і характеризується уявленнями про себе як про незмінність у фізичних особливостях, темпераменті, задатках, наявності минулого і прагненням до майбутнього. З позиції особистісного рівня ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду і тотожності самому собі. У контексті соціального рівня людської природи ідентичність визначається як особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами, сприяючи процесу Я-категоризації. Власне на основі цих характеристик ми поділяємо світ на своїх і чужих. Саме цю структуру дослідник назвав соціальною ідентичністю [9].

В епігенетичній теорії Е. Еріксона підлітковий вік посідає одну із центральних позицій, де підліток намагається вирішити основне завдання, суть якого полягає у розвитку почуття ролі ідентичності, яке поєднує не лише систему актуальних роліових ідентифікацій, але і досвід, накопичений на попередніх етапах розвитку, синтез якого стає базою для подальшого розвитку особистості дорослої людини. Підтвердженням цього є запропоноване вченим поняття кризи ідентичності як головної особливості підліткового віку. А найважливішим завданням розвитку у цей період є формування самототожності, визначення себе як особистості, як індивідуальності, що супроводжується зверненням до власних почуттів, переживань, думок. Перенесення підлітком своєї уваги із зовнішнього світу на себе самого і поступове відкриття ним свого Я відбувається на початку

підліткового віку доволі драматично як для самого підлітка, так і для оточуючих [9].

Реакція емансипації, негативізм стають першими маркерами активного пошуку підлітками своєї унікальної сутності, власного Я. Експерименти із зовнішністю, як зазначає А. Реан, (одяг, зачіска, надмірний макіяж, пірсинг тощо) є частиною процесу пошуку власного образу і допомагають розкрити і виразити свою ідентичність. Прагнення знайти своє Я, визначити межі своїх можливостей, підтвердити своє існування інколи знаходить своє вираження і у поведінці, пов'язаній із ризиком і небезпекою для життя. Фізичний ризик дає можливість самоствердитись підлітку: якщо я можу померти, це означає, що Я є (підтвердженням цього є селфі у небезпечних для життя місцях: недобудовані будинки, занедбані споруди, високі мости, дахи багатопверхівок тощо). Окрім фізичного ризику підлітки піддають себе і соціальному ризику, адже наслідування групових цінностей або їх повне ігнорування є критерієм оцінки підлітка зі сторони як дорослих, так і ровесників. Підліток постійно прагне довести щось іншим і самому собі [4].

Спілкування і взаємодія загалом є ще однією сферою, в якій яскраво проявляється прагнення підлітка досягти власної ідентичності. Лише у спілкуванні з іншими людьми можна пізнати себе, тому підліток звертається насамперед до своїх ровесників – саме на них він орієнтується у пошуках власної ідентичності. Водночас повне злиття з групою може стати перешкодою у пізнанні самого себе. Це трапляється у тому випадку, коли група відіграє роль сім'ї, де підліток шукає захисту, і ототожнення себе з групою не дає йому можливості повністю стати самостійним індивідом. Прагнення стати дорослим, становлення особистісної ідентичності спонукає до того, що у підлітків настирливо проявляється потреба у визнанні і повазі його як особистості, адже саме потреба у повазі і самоповазі є однією із фундаментальних психологічних потреб людини [4]. У таких умовах сім'я повинна продовжувати виконувати свої виховні функції, забезпечуючи підлітку відчуття захищеності і підтримки, і, водночас, сприяти розвитку його незалежності, активності і реалізації творчого потенціалу через взаємини, які базуються на спільній довірі, взаємоповазі і любові.

Формування почуття особистої ідентичності є одним із найважливіших новоутворень у підлітковому віці, яка включає: тілесну сексуальну, професійну, ідеологічну, моральну ідентичність. У пошуках власної ідентичності підліток прагне бути емансипованим від батьків. Таким чином, набуття автономії у перехідному віці передбачає:

- емоційну емансипацію, тобто звільнення від дитячих емоційних взаємин;
- формування інтелектуальної незалежності, тобто здатності самостійно мислити, критично оцінювати чужі твердження, здатність самостійно приймати рішення;
- поведінкову автономію, яка проявляється у найрізноманітніших сферах життя підлітка – від вибору

стилю одягу, кола спілкування, способів проведення часу до вибору професії. Окрім цього, потреба підлітка в незалежності проявляється у їх прагненні до просторової автономії і економічної незалежності від батьків [4].

Отож, визначаючи ідентичність як важливу психологічну характеристику у період дорослішання, варто сконцентрувати увагу на особливостях підліткового віку, який відіграє суттєву роль у розвитку особистості, накладаючи відбиток на уявлення про самого себе, свій внутрішній світ, становлення сенсу життя, професійне майбутнє та реалізацію суб'єктного потенціалу людини. Саме підліток, як зазначає Г. Цукерман, виступає у ролі активного суб'єкта комунікативної діяльності, що виражається у налагодженні довірливого особистісного спілкування з ровесниками. Одним із проявів почуття дорослості (основного новоутворення підліткового віку) виступає потреба у самоствердженні, у процесі якого підліток прагне проявити власну індивідуальність та унікальність у контексті соціальної взаємодії. Підлітковий шлях до індивідуальності лежить насамперед через спілкування з іншими. Думки інших є важливим будівельним матеріалом образу Я, що робить підлітків надчутливими до всієї сфери взаємин. Провідною діяльністю цього віку, додає учена, є соціально-психологічне експериментування із власною ідентичністю, а інтимно-особистісне спілкування є лише улюбленим, але не єдиним матеріалом цієї діяльності. Саме ідентичність (суб'єктивне відчуття неперервного самоотожнення) є ключовим поняттям у підлітковій самосвідомості і супроводжується свідомим дослідження власної унікальності щодо інших людей [7].

Виходячи з традиційного розуміння ідентичності як складного феномену, складної психічної реальності, яка включає різні рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні і соціогенетичні основи, Л. Шнейдер характеризує ідентичність як результат активного рефлексивного процесу, який відображає справжні уявлення суб'єкта про себе, про власний, а не нав'язаний шлях розвитку, який супроводжується відчуттям особистісної визначеності, тотожності і цілісності, що дає можливість суб'єкту сприймати своє життя як досвід тривалості і безперервності свідомості, єдності життєвих цілей і повсякденних вчинків, дій і їх значень, які дозволяють діяти послідовно. Зокрема особистісну ідентичність авторка визначає як відчуття і усвідомлення унікальності Я в його екзистенції і неповторності особистісних якостей, при наявності своєї приналежності соціальній реальності [8].

Проблема ідентичності знаходить своє відображення у працях сучасних українських психологів (М. Боришевський, З. Карпенко, О. Кікінежді, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.), погляди яких відрізняються багатогранністю міркуваннях щодо виокремленого феномену. Зокрема Н. Чепелева наголошує на співіснуванні двох видів ідентичності (особистісної і соціальної), дискусійний характер якого є відлунням минулого століття. Досліджуючи

особистість у психологічній герменевтиці, Н. Чепелева акцентує на подоланні суперечності між тлумаченнями персональної та соціальної ідентичності за допомогою розрізнення особистої (персональної) та особистісної ідентичності. Особисту ідентичність авторка розуміє як сталість рис і характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі, а особистісну ідентичність варто тлумачити з урахування соціокультурного контексту та залучення особистості в цей контекст. Особистісна ідентичність формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до власних особистих якостей, подій свого життя, тобто на основі власної унікальної особистої історії. Саме таке розуміння особистісної ідентичності, на думку Н. Чепелевої, долає суперечність між персональною та соціальною ідентичністю, на якій наголошує багато науковців [5].

Розглядаючи вплив процесів розуміння та інтерпретації особистого досвіду на особистісне зростання, Н. Чепелева особливо увагу звертає на категорію підліткового віку. Характеризуючи цей віковий період, коли відбувається інтенсивний розвиток особистості, авторка визначає розуміння та інтерпретацію життєвого досвіду як чинник розвитку особистості підлітка. До інтерпретації й розуміння своїх життєвих подій підлітків можна підвести лише у процесі довірливого спілкування. У текстах присутня подієва насиченість, але, зазвичай, відбиваються події, які емоційно зафарбовані. У наративах підлітків серед героїв тексту найчастіше виділяються: автор, члени сім'ї, друзі, значущі дорослі, люди, яких дитина ігнорує у своєму житті або не сприймає через певні причини. Дається опис їх взаємодії і розкривається ставлення автора до них. Іноді зустрічається наявність цитат, що сподобалися (зазвичай із статусів у соціальних мережах), використовується підлітковий сленг [5].

У дослідженні психологічних особливостей розвитку особистісної ідентичності у підлітковому віці не менш вагомими є праці сучасної української дослідниці Т. Титаренко, яка розглядає кризу підліткового віку як найгострішу серед інших криз, у період якої відбувається потужна ендокринна перебудова організму, тіло виходить із-під контролю, підлітків несподівано охоплюють архаїчні емоційні стани, які майже не контролюються. Навчання погіршується, працездатність знижується, інтереси згасають, негативізм щодо старших не знає меж. Внутрішні драми, що їх переживає підліток, часто набагато складніші, ніж зовнішні конфлікти, яких також чимало. Внутрішній світ із його глибинами стає реальністю, яка важливіша за все інше. Повсякчас виникають щоразу нові й нові проблеми, які треба вирішувати самотійно, наодинці із собою. Ця криза є кризою самоусвідомлення, коли людина набуває почуття власної індивідуальності. Негативна фаза кризового періоду закінчується із завершенням тілесного дозрівання. Виникають нові джерела радості – це і пригоди,

і мистецтво, і щоденники, і вірші, й нескінченні розмови з найближчим товаришем, проникнення у життєвий світ іншого, і мрії, значення яких важко переоцінити. В цей час відбувається вибір між почуттям визначеності власного «Я», формуванням так званої его-ідентичності та почуттям дифузії, розмитості, невизначеності ролей. Якщо відчувається рольова сплутаність, можливі регресія та інфантильний рівень розвитку, зростання тривожності, страху перед спілкуванням, протилежною статтю, ворожість до суспільних вимог [5, с. 254].

Як зазначає українська вчена З. Карпенко, вразливість до слова як універсального засобу спілкування, увага до його поняттєвої насиченості, експресивної образності, метафоричності, що виражається в пошуках підтексту, особливо притаманна підліткам, які врешті відкривають для себе глибину і «закодованість» власного Я. Потяг до ровесників як партнерів із само- і взаєморозуміння, суперечлива ідентифікація – відособлення з дорослими, чимраз більше почуття дорослості і бунтівне заперечення авторитетів, поведінкових стандартів тощо черпають насагу з інтимно-особистісного спілкування і суспільно корисної діяльності підлітків, що виступають креативним середовищем соціоцентризму. Фактичне досягнення розвитку вищих психічних функцій (довільної пам'яті, абстрактного мислення, творчої уяви, внутрішнього мовлення, волі) забезпечує можливість значної розбудови змістово-значеннєвої бази особистого досвіду, індивідуалізації світосприйняття, знаходження рівноваги (хай ще хиткої, «пробної») індивідуальності і колективності [2, с. 287].

Принципове значення для аналізу проблеми ідентичності має тлумачення даного феномену через усвідомлення самототожності, цілісності та неповторності у часі власної особистості, на чому особливо увагу акцентує М. Боришевський. Відчуття ідентичності образу Я, зазначає вчений, імпліцитно містить у собі можливість усвідомлення людиною змін, які відбуваються в ній, що є вираженням діалектичної єдності таких протилежностей як стійкість і мінливість. Однією з найістотніших характеристик образу Я як механізму саморегуляції поведінки є його «протяжність» у часі: образ Я містить одночасно уявлення людини про себе в минулому, сьогоденні й майбутньому, що зумовлює можливість існування двох форм Я – Я-реального і Я-ідеального [1, с. 165].

Відтак ідентичність розглядається сучасними науковцями як особистісна складова, що несе в собі характеристики особистості й особистісного смислу як джерела суб'єктності. Зокрема О. Кікінежді визначає ідентичність як складну інтегративну психологічну властивість особистості, яка формується у процесі її уподібнення, ототожнення або самокатегоризації та є процесом організації життєвого досвіду в індивідуальне Я. Оскільки гендерна ідентичність як частина особистісної, зауважує дослідниця, включає основні її характеристики, то її можна розглядати як багатокомпонентну

структуру, яка представлена на різних рівнях буттєвого й смислового просторів індивіда. Особистість, додає дослідниця, прагне утвердити свою гендерну ідентичність в просторі свого буття, у всіх його сферах, що дозволяє їй пережити відчуття самотності і неповторності. Захоплюючи смислове поле, що репрезентується як конативний, когнітивний і афективний компоненти, особистість наповнює інтеріоризований об'єкт глибинними сенсами, висхідними до ядра особистості, її екзистенційних цінностей і сенсу життя. Коли процес ідентифікації, в тому числі і гендерної, стає завершеним, особистість перетворює і підтверджує свою ідентичність у поведінці, у конкретному вчинку, в життєвому просторі, діяльності тощо [3].

Висновки. Аналіз наукових джерел підтверджує багатогранність у підходах до визначення поняття «ідентичність», його різновидів, особливостей змістової характеристики та зв'язку з іншими психологічними категоріями, що конкретизують його суть. Водночас існує деяка спільність у поглядах науковців на природу ідентичності, як одного з центральних особистісних утворень, яке виражає ставлення

суб'єкта до дійсності, визначає його життєвий шлях і відіграє важливу роль у соціалізації особистості в період дорослішання. Ідентичність розглядається як складна інтегративна характеристика особистості як суб'єкта міжособистісних взаємин. Разом з тим, залишається багато не вирішених проблем, які спонукають до продовження теоретичного аналізу та емпіричного вивчення проблеми розвитку особистісної ідентичності у контексті становлення особистості у підлітковому віці.

Поданий вище розгляд проблеми психологічних особливостей розвитку особистісної ідентичності у підлітковому віці не вичерпує всіх аспектів її вивчення. Перспективи подальших досліджень в контексті виокремленої проблематики пов'язані з проведенням поглибленого концептуального аналізу теоретико-методологічних засад та емпіричного дослідження феномену ідентичності; вивченням гендерних особливостей розвитку особистісної ідентичності у контексті сімейної взаємодії; виявленням особливостей безпосереднього впливу різних соціально-психологічних чинників на процес її становлення у період дорослішання особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
2. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.
3. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2011. 400с.
4. Психологія подростка / под ред. А. А. Реана. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 432с.
5. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія / за ред. Н.В. Чепелевої. Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2013. 276с.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376с.
7. Цукерман Г.А. Десяти-дванадцятилетние школьники: «ничья земля» в возрастной психологии. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С. 17–31.
8. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128с.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. Москва: Прогресс, 1996. 344с.